

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

КРАМАР ЮРІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 94(438+477.82)«1921/1939»:008:2–67

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ТА РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ
ПОЛЬЩІ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.)**

07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Львів – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Зашкільняк Леонід Опанасович,
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри археології та
спеціальних галузей історичної науки

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Алексієвець Леся Миколаївна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
професор кафедри нової і новітньої історії
та методики викладання історії

доктор історичних наук, професор
Качараба Степан Петрович,
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри нової та новітньої
історії зарубіжних країн

доктор історичних наук, професор
Комар Володимир Леонович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри історії слов'ян

Захист відбудеться 29 грудня 2015 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 337

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Львівського Національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України за адресою: 79005, Львів, вул. Драгоманова 5.

Автореферат розісланий 27 листопада 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Р. М. Шуст

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Виклики, перед якими опинилася Українська держава на сучасному етапі, складні суспільно-політичні умови, за яких народжується модерна українська нація, зростаюча роль українського фактору в міжнародних відносинах на сучасному етапі актуалізують дослідження національно-політичних та національно-культурних процесів, що відбувалися в минулому нашої країни.

У цьому контексті важливим для українців є досвід перебування (хоча не завжди позитивний, а подекуди й трагічний) у складі Другої Речі Посполитої. До недавнього часу в українській історичній науці домінувала думка, яка розглядала цей досвід лише з негативних позицій, як цілеспрямований результат реалізації заздалегідь усталених концепцій і політичних програм. Поза увагою дослідників залишався ширший історичний контекст: зовнішньополітичний чинник внутрішньопольських процесів, забезпечення безпеки й суспільного спокою на теренах, які упродовж декількох років були об'єктом підривної диверсійної діяльності з боку сусідніх держав, зокрема СРСР (елементи т. зв. гібридної війни щодо Польщі з боку радянської Росії чітко простежувалися вже тоді), тривалий період бездержавності Польщі й вплив політики держав-«подільниць» на рівень політичної й культурної активності населення східних та західних регіонів країни, складна економічна ситуація в післявоєнній Польщі, яка стала каталізатором політичної радикалізації суспільства, вплив політичних рухів національних меншин на політичну мозаїку Другої Польської Республіки – все це позначалося на розвитку країни. Досліджуючи національно-культурне та релігійне життя на західноволинських землях, що в 1920–1930-х рр. перебували у складі Польщі, ми намагалися підійти до висвітлення проблеми комплексно, розглядаючи її через призму як внутрішньої, так і зовнішньої польської політики.

Актуальність теми нашого дослідження зумовлена й низкою інших чинників науково-практичного та суспільно-політичного характеру. По-перше, серед робіт вітчизняних істориків, присвячених питанням міжнаціональних відносин на території Західної Волині, мало публікацій, у яких розкриваються проблеми національно-культурного життя краю у вказаний період.

По-друге, тематика наукових праць з історії міжвоєнної Волині до недавнього часу мала здебільшого «україноцентричне» спрямування – предметом уваги вчених-істориків було головним чином українське населення, яке становило переважну більшість мешканців краю. Водночас у демографічній структурі західноукраїнських земель помітне місце посідали інші етнічні спільноти – поляки, євреї, німці, чехи, росіяни, суспільно-політичне, громадсько-культурне, релігійне життя яких часто залишається поза увагою дослідників. Тому наша робота покликана по змозі заповнити цю прогалину.

По-третє, результати ґрунтовного вивчення політики польських властей щодо українців та інших етнічних спільнот, особливостей їх громадсько-культурного та релігійного життя, проблем збереження етнокультурної самобутності й перспектив

існування в Польській державі потрібні для наукового обґрунтування причин, які призвели до різкого загострення міжнаціональних і міжконфесійних відносин на західноукраїнських землях напередодні та в роки Другої світової війни.

По-четверте, системне наукове опрацювання теми з представленням цілісної картини національно-культурного життя на території Західної Волині, з урахуванням позитивних досягнень і традицій вітчизняної та зарубіжної науки може посприяти подоланню взаємних стереотипів у суспільній свідомості українців і поляків, поглибленню добросусідських українсько-польських взаємин.

По-п'яте, історія міжвоєнної Польщі є унікальним досвідом становлення держави з багатонаціональним складом населення. Тому результати нашого дослідження можуть бути корисними з погляду вивчення позитивного і негативного досвіду здійснення національної політики в країні, третину мешканців якої становили національні меншини. Цей досвід потрібен при виробленні засад сучасної державної політики у сфері міжнаціональних відносин, зокрема й в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в рамках наукової теми «Українсько-польські відносини на Волині (20–40-і роки ХХ століття)» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (номер державної реєстрації 0198U000404), наукової теми «Західне Полісся: історія та культура» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (номер державної реєстрації 01031U000580), регіональної програми соціально-культурного розвитку національних меншин на 2013–2017 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради від 21 грудня 2012 р. (протокол № 14/12).

Мета дослідження – здійснити комплексний системний аналіз національно-культурної та релігійної політики польських урядів на західноволинських землях у 1920–1930-х рр., а саме: її витоків, особливостей, механізмів реалізації, впливу на суспільно-політичне та громадсько-культурне життя краю.

Реалізації поставленої мети підпорядковані такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати вклад вітчизняних та зарубіжних учених у досліджувану проблему та з'ясувати стан її наукового вивчення;
- виявити нові історичні джерела, вивчити та критично проаналізувати їх для більш глибокого й усебічного розкриття теми;
- обґрунтувати теоретико-методологічні засади та схарактеризувати методи дослідження проблеми;
- розкрити концепції, цілі та механізм реалізації польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин;
- з'ясувати роль мовної та освітньої політики Польщі як інструменту впливу на непольське населення краю;
- показати роль релігійного фактору в процесах міжнаціональної взаємодії на західноволинських землях, діяльність основних конфесій у краї, ставлення до них з боку органів державної влади;

- проаналізувати політику влади в культурно-мистецькій сфері, з'ясувати роль польських культурно-освітніх товариств, театральних, музичних колективів, музейних інституцій у поширенні польських культурних впливів на Волині у міжвоєнну добу;

- схарактеризувати діяльність українських громадсько-культурних, релігійних організацій, мистецьких колективів задля збереження національної самобутності українців Волині;

- розглянути форми культурно-освітнього й мистецького життя єврейської, німецької, чеської та російської меншин на західноволинських землях, дослідити діяльність їх громадсько-культурних товариств і установ;

- проаналізувати результати й наслідки польської національно-культурної та релігійної політики на території Західної Волині наприкінці міжвоєнного двадцятиліття.

Об'єкт дослідження – національна політика Другої Речі Посполитої.

Предметом дослідження є ідеологічні засади, а також форми, методи й суспільні наслідки розробки та проведення освітньої, культурної й релігійної політики урядів Польщі на західноволинських землях у міжвоєнне двадцятиліття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1921–1939 рр. Нижня межа бере свій відлік від часу створення Волинського воєводства в березні 1921 р., а верхня – обмежується вереснем 1939 р., коли діяльність польських державних інститутів влади на Волині була припинена у зв'язку з окупацією території Польщі радянськими та німецькими військами.

В окремих епізодах хронологічні межі роботи дещо розширені й містять матеріал кінця XIX – початку XX ст. Це продиктовано потребою відстежити витоки польської політичної думки, яка торкалася проблематики національних меншин, показати тяглість концепцій національної політики, покладених в основу державної політики міжвоєнної Польщі.

Територіальні межі роботи охоплюють територію колишнього Волинського воєводства в його адміністративних кордонах: сучасні Волинську (окрім Камінь-Каширського та Любешівського районів), Рівненську й північну частину Тернопільської областей.

Методи дослідження. Для забезпечення всебічного розкриття головних аспектів досліджуваної теми використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання. Основним методом дослідження був структурно-системний (міждисциплінарний) аналіз, який дав змогу вивчати тему крізь призму багатьох наук – історії України та Польщі, всесвітньої історії, історії міжнародних відносин, політології та соціології, культурології, етнології, правознавства тощо. Використано також загальнонаукові методи: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, порівняльно-статистичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше в українській історичній науці*:

- виявлено, опрацьовано й введено до наукового обігу значний масив документальних джерел з архівних установ України, Польщі та Білорусі, які мало або й зовсім не використовувалися раніше, що дало можливість автору дисертації по-новому осмислити політичні та культурні процеси на західноукраїнських землях, які до цього не вивчалися зовсім або ж досліджувалися фрагментарно;

- проведено комплексний статистичний аналіз національної, соціальної та конфесійної структури населення Волинського воєводства у міжвоєнний період; встановлено, що Західна Волинь належала до регіонів із надзвичайно строкатим національним і релігійним складом населення при повній перевазі українського, що потребувало від уряду вироблення особливих підходів до розв'язання проблеми міжнаціональних і міжконфесійних відносин;

- проаналізовано регіональні особливості процесу інтеграції Західної Волині до складу Польщі; показано політику т. зв. волинського регіоналізму як одну зі спроб розв'язання українського питання в Польщі; з'ясовано, що польські уряди, враховуючи відмінності етнополітичних умов східних воєводств, намагалися поглиблювати регіональну окремішність територій, де проживало українське населення;

- простежено форми, методи та засоби реалізації польської державної політики щодо українців, євреїв, німців, чехів, росіян на території Західної Волині в 1920–1930-х рр.; встановлено, що ця політика залежала від багатьох чинників, головними серед яких були: кількісний склад національних меншин, особливості їх соціальної структури, рівень національної самосвідомості;

- виявлено специфіку громадсько-культурної діяльності національних меншин (євреїв, німців, чехів, росіян) на території Західної Волині в 1921–1939 рр.; показано, що вона стала важливим фактором збереження їх національної самобутності в умовах зростання колонізаційного тиску з боку держави;

- висвітлено роль польських установ культури, місцевих громадсько-культурних організацій у пропаганді державної ідеології, популяризації польської культури та мистецтва, підтримці культурних ініціатив місцевої громади поляків;

- схарактеризовано діяльність основних конфесій (православних, римокатоликів, протестантів, юдеїв) на території краю, розкрито роль конфесійного фактору в укладі міжнаціональних відносин; окреслено роль церковних інститутів як інструменту ідеологічного впливу на місцеве населення;

- з'ясовано роль мистецької культури у збереженні національно-культурної ідентичності національних меншин в умовах перебування Західної Волині у складі Польщі; показано, що найбільш яскравою формою їх національного самовираження у вказаний період було музично-драматичне мистецтво.

Уточнено:

- концептуальні підходи польських політичних сил до розв'язання національного питання в міжвоєнній Польщі;

- вплив зовнішньополітичних чинників на формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин;
- механізм реалізації національно-культурної політики на загальнодержавному та регіональному рівнях;
- ідеологічні засади політики «волинського регіоналізму», яку найбільш послідовно реалізовував воєвода Г. Юзевський;
- висновки вітчизняних учених щодо наслідків реалізації польської політики національно-державної асиміляції на західноукраїнських землях;
- відомості про громадсько-культурні, освітні, релігійні організації й товариства, що діяли в Західній Україні в міжвоєнний період.

Подальшого розвитку в дисертації набули питання про характер польської державної політики на Волині, здійснюваної урядами національних демократів і «санації»; про доктрину «сокальського кордону», яка стала одним із визначальних чинників в укладі польсько-українських відносин на східних теренах Польщі у міжвоєнний період; про реакцію місцевого населення на впроваджувані владою заходи в політичній, соціально-економічній та культурній сферах; про чинники, які зумовили специфіку культурно-релігійних процесів на західноволинських землях у 1920–1930-х рр.; про причини радикалізації польсько-українських міжнаціональних та міжконфесійних відносин у краї наприкінці міжвоєнного двадцятиліття.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення дисертації та зібраний фактичний матеріал можуть бути використані для вивчення суспільно-політичних рухів і міжнаціональних відносин у 20–30-ті роки ХХ ст., при підготовці узагальнювальних праць з історії України та Польщі.

Положення та висновки, сформульовані в дослідженні, можуть узяти до уваги органи державної влади, місцевого самоврядування при визначенні загальнодержавної й регіональних концепцій національної та культурної політики.

Особистий внесок здобувача. У представленій дисертації вперше в українській історичній науці проведено комплексне дослідження національної політики польської влади, національно-культурного та релігійного життя на західноволинських землях у період їх перебування у складі Польської держави (1921–1939 рр.). На основі широкого кола документальних джерел та за допомогою сучасних науково-теоретичних і методологічних підходів досліджено основні компоненти національно-культурного життя міжвоєнної Волині: національну, освітню, культурну, релігійну політику польської влади, шкільництво національних меншин, основні форми культурно-мистецького життя, діяльність громадсько-культурних організацій і товариств у зазначений період. Уперше представлено комплексний аналіз становища національних меншин на Волині у міжвоєнне двадцятиліття (євреїв, німців, чехів, росіян), форми їх суспільно-політичної та громадсько-культурної діяльності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи доповідалися й обговорювалися на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка й кафедрі всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету

імені Лесі Українки. Теоретичні положення та висновки дисертації публікувалися у вітчизняних та зарубіжних наукових часописах. Проблеми, що їх порушено в дисертації, відображені в доповідях та виступах на наукових конференціях, зокрема Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, 1999 р.); Міжнародному науковому конгресі «Українська історична наука на порозі ХХІ століття» (Чернівці, 2000 р.); Міжнародній науковій конференції «Łemkowszczyzna w latach 1939–1947. Wojna, okupacja i wysiedlenia» (Краків, 2001 р.); Міжнародній науковій конференції «Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми історії і політології» (Київ, 2002 р.); Міжнародній науковій конференції «Україна і Польща в світовій історії: політика, економіка, культура» (Острог, 2002 р.); Міжнародній науковій конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 2003 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ, 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Західний регіон України у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (Луцьк, 2005 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій подіям Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 2012 р.); VI Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2013 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Личность в истории: героическое и трагическое» (Брест, 2013 р.), VII Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2014 р.), II Міжнародній науковій конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи» (Житомир, 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в монографії «Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя», а також у 51 публікації, із них 26 статей у наукових фахових виданнях (зокрема в п'ятьох закордонних наукових збірниках).

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 536 сторінок, із них 390 сторінок основного тексту, 121 сторінку займає список використаних джерел (977 найменувань), 23 сторінки – додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, визначено об'єкт і предмет роботи, сформульовано мету й завдання дослідження, його хронологічні й територіальні межі, висвітлено наукову новизну одержаних результатів та їх практичну значимість.

У **першому розділі «Історіографія проблеми, джерельна база, методологічні основи дослідження»** проаналізовано стан наукового вивчення теми, схарактеризовано джерельну базу, викладено методологічну основу дослідження.

Підрозділ 1.1 «Історіографія проблеми» присвячений аналізу робіт вітчизняних і зарубіжних учених із досліджуваної проблеми. Історіографію дослідження з урахуванням хронологічних уточнень поділено на три етапи: міжвоєнний період (1918–1939 рр.); період 1950–1980-х рр. і сучасний період, початок якого датуємо 1991 р. Аналіз української міжвоєнної історіографії проведено паралельно з польською історіографією 1920–1930-х рр. Повоєнну – українську й польську, а також сучасну російську та білоруську історіографію розглянуто окремо.

Дослідження проблем міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій розпочалося у 20–30-х роках ХХ ст. Національна українська історіографія міжвоєнного періоду (М. Лозинський, С. Томашівський, І. Рудницький-Кедрин, І. Лисяк-Рудницький) обґрунтовувала потребу розв'язати проблему національних меншин у Польщі на основі принципу самовизначення націй. Історію українсько-польських відносин у Галичині й на Волині вони висвітлювали крізь призму загальнонаціональних завдань.

Окремих аспектів урядової політики Польщі в національному питанні торкалися тогочасні польські політологи й публіцисти М. Уздовський, В. Стпичинський, М. Фелінський. Вони були апологетами курсу національної політики Речі Посполитої, тому їхні роботи мали не так науковий, як ідеологічно-пропагандистський характер. Виразними політичними тенденціями вирізнялися праці польських публіцистів і політиків – ідеологів національної демократії: Р. Дмовського, С. Грабського, Р. Рибарського, Й. Бартошевича, Й. Гертиха. Проукраїнський напрям польської міжвоєнної публіцистики представлений працями К. Сроковського, П. Дуніна-Борковського, Л. Василевського, Т. Голувка, В. Бончковського, М. Здановича, Я. Лося.

У дисертації піддано критичному аналізу праці радянських істориків, котрі тією чи іншою мірою торкалися досліджуваної проблеми. Позаяк питання міжнаціональних відносин розглядалося лише в контексті «боротьби західноукраїнського народу за возз'єднання з Радянською Україною», то воно знайшло одномірне відображення. Об'єктом дослідження науковців були переважно проблеми соціально-економічної історії Волині, революційно-демократичного руху на цих землях. У дисертації акцентовано увагу на позитивних і негативних моментах досліджень І. Васюти, С. Вронського, Г. Ковальчука, Л. Корнійчук, О. Цибка, І. Заболотного, Р. Оксенюка, Ю. Сливки, С. Макарчука.

Суттєві кількісні та якісні зміни у вивченні проблем міжнаціональних відносин у міжвоєнній Польщі відбулися на початку 1990-х рр. Після проголошення Україною державної незалежності історична наука поступово звільняється від ідеологічного навантаження. Значно розширилося коло проблем, які тривалий час в українській історіографії вважалися закритими. Підтвердженням цього є проаналізовані праці М. Швагуляка, Л. Зашкільняка, О. Красівського, М. Литвина, Б. Гудя, Ю. Макара та інших, у яких дослідники по-новому підійшли до висвітлення багатьох дискусійних проблем польсько-української історії міжвоєнного двадцятиліття.

Упродовж 1990–2000-х рр. вітчизняні вчені здійснюють дослідження історії західноукраїнських земель у складі Польської держави за декількома основними напрямками. Окремим аспектам внутрішньої та зовнішньої політики Польщі в роки т. зв. парламентської демократії присвячені роботи Л. Алексієвець, М. Алексієвець, З. Баран, М. Гетьманчука. Серед досліджень, у яких висвітлюється політика Польської держави в українському питанні в міжвоєнний період, відзначимо роботи В. Комара про політику «прометеїзму». Окремі аспекти польської державної політики щодо української меншини в Польщі вивчали Д. Стовбуха, Р. Симоненко, М. Кучерепа, Р. Давидюк. Еміграційну політику міжвоєнної Польщі, яка була важливою складовою частиною польської урядової політики у східних воєводствах, досліджує С. Качараба.

Окреме місце в доробку українських істориків із питань національно-культурного життя західноукраїнських земель 20–30-х років ХХ ст. посідають праці, присвячені етноконфесійній політиці Польщі. До цієї теми звертаються Н. Стоколос, В. Борщевич, А. Кукурудза, О. Скакун, Л. Бородинська.

В останнє десятиліття значно активізувалися наукові студії, присвячені різноманітним аспектам культурного життя на західноукраїнських землях 1920–1930-х рр. У низці праць учених-істориків (Б. Савчука, І. Зуляка, Г. Бухала, М. Філіпович, Г. Білавич, П. Хмельовського) висвітлюється діяльність українських громадсько-культурних організацій і товариств. Серед розвідок, присвячених інституційному становленню системи шкільної освіти в Другій Польській Республіці, впливу освітніх реформ на розвиток україномовного шкільництва відзначимо роботи Л. Алексієвець, А. Василюк, А. Венгер, О. Цимбалюк, В. Гулай. Важливими для розуміння специфіки польської освітньої політики на Волині в 1921–1939 рр. є публікації В. Панасюка, В. Добровичинської, Н. Оболончик.

За останні роки вітчизняну історіографію досліджуваної проблеми істотно доповнили роботи, присвячені проблемам суспільно-політичного й культурного життя національних меншин на Волині в міжвоєнний період. Цими питаннями займалися М. Гон, С. Шульга, В. Надольська, М. Костюк, В. Шабаровський.

Проблеми українсько-польських відносин 1920–1930-х рр., національна політика міжвоєнної Польщі привертала увагу й істориків української діаспори. Серед здобутків діаспорної історіографії варто відзначити праці Т. Гунчака, Б. Осадчука, Є. Пастернака, П. Мірчука та ін.

Вагомий внесок у вивчення досліджуваних нами питань зробили польські історики. Їх інтерес до західноукраїнської проблематики й національного питання в міжвоєнній Польщі особливо зріс на зламі 60–70-х років ХХ ст. Саме тоді вийшли друком монографії А. Хойновського, С. Мікулича, Т. Єндрущака, С. Мауерсберга, М. Іваницького, П. Ставецького, Ш. Бронштейн та ін. Національна політика санаційних урядів була предметом дослідження В. Кулеші, В. Паруха. Серед робіт, присвячених становищу українців у міжвоєнній Польщі, виділимо праці Р. Тожецького, М. Папежинської-Турек та Т. Пйотркевича.

Результатом наукових напрацювань повоєнної польської історіографії стала поява в 1990-х – на початку 2000-х рр. численних розвідок, у яких комплексно висвітлюється суспільно-політичне, національно-культурне та релігійне життя національних меншин у Другій Речі Посполитій. На особливу увагу заслуговують монографії П. Еберхардта, З. Запоровського, Х. Халупчака, Є. Огуновського, Є. Томашевського, Р. Вапінського, Г. Радомського, В. Міха, Е. Май, О. Бергмана, К. Гомулки, Є. Міроновича.

Зауважимо, що, окрім українського та білоруського населення, яке кількісно домінувало у східних воєводствах Польщі, об'єктом дослідження польських учених стали також інші етнічні спільноти – євреї, німці, чехи, литовці, татари, росіяни. Ця проблематика найбільш повно представлена в працях П. Борецького, М. Ходакевича, Я. Фальовського, Х. Хауман, Е. Мендельсон, Р. Жебровського, К. Желінського, Й. Жиндул, Р. Домбровського, Д. Мательського, М. Циганського, З. Тобіянського, В. Станіславського.

Польські історики поглиблювали вивчення низки інших аспектів досліджуваної теми. Проблематиці міжконфесійних взаємин у Польській Республіці присвячені роботи Д. Палки, Р. Модраса, В. Мислека, З. Желінського, С. Вашкевич, Я. Щепаняка, С. Стемпеня, Ф. Жеменюк. Різні аспекти освітньої політики щодо національних меншин у міжвоєнній Польщі висвітлюють М. Сирник, Г. Купріянович, Є. Василюк, М. Возняк, Б. Шишка, У. Врублевська, К. Желінський, Р. Домбровський. Серед досліджень, присвячених українсько-польським взаєминам на Волині у міжвоєнний період, на особливу увагу заслуговують роботи Я. Кенсіка, З. Запоровського, В. Менджецького. Ці автори піднімають комплекс дотичних до нашої теми питань.

Серед робіт сучасних зарубіжних істориків, присвячених історії західноукраїнських земель у міжвоєнний період відзначимо праці відомого американського дослідника Т. Снайдера. В книзі «Таємна війна. Генрик Юзевський і польсько-радянське змагання за Україну» автор висвітлює основні віхи політичної біографії волинського воєводи на тлі важливих подій польської політичної історії ХХ ст. Дослідження Т. Снайдера спираються на ґрунтовну джерельну базу; чимало документів уведено ним до наукового обігу вперше.

Частково історіографія досліджуваної теми представлена роботами російських дослідників. Щоправда, у відомих нам працях російських істориків проблематика міжнаціональних взаємин на західноукраїнських землях у 20–30-х роках не була предметом окремих досліджень. Російські вчені (І. Міхутіна, І. Яжборовська, В. Парсаданова, М. Мельтюхов, О. Бабенко, В. Зубачевський, Ю. Іванов, Ю. Кантор) якщо й торкаються цієї теми, то переважно в контексті аналізу інших проблем: відносин між СРСР та Польщею в цей період, еміграційної політики Польської держави, історії російської еміграції в Польщі.

У порівняльному контексті важливими для нас в оцінці подій суспільно-політичного й культурного життя на західнобілоруських та західноукраїнських землях у міжвоєнний період були праці сучасних білоруських істориків У. Ладисєва, О. Загідуліна, Т. Лісовської, С. Лісовського, А. Свирид, В. Швайко, О. Вабішчевича.

Таким чином, проведений історіографічний огляд засвідчує, що стан наукового осмислення обраної для дослідження теми недостатній. Маловивченими залишаються регіональні особливості політики, яку реалізовували польські уряди у східних воєводствах країни. Ґрунтовного аналізу потребує політика польської влади щодо національних меншин (євреїв, німців, чехів, росіян), котрі проживали на західноволинських землях. Недостатньо в українській та зарубіжній історіографії висвітлені проблеми міжконфесійних взаємин 20–30-х років у східних воєводствах Польщі, зокрема діяльність єврейських віросповідних громад, протестантських конфесій, місце та роль Римо-католицької церкви в конфесійній політиці уряду на сході країни.

У **підрозділі 1.2 «Джерела»** схарактеризовано джерельну базу, використану для написання дисертації. Найбільшу її групу склали неопубліковані раніше документи, що зберігаються в архівосховищах України, Білорусі та Республіки Польща.

Особливо цінними для розробки актуалізованої нами тематики є матеріали Архіву нових актів у Варшаві. Серед них значну кількість документів складають протоколи засідань Ради міністрів, Політичного комітету Ради міністрів, на яких обговорювалася проблематика національних меншин, державні програми уряду у сфері міжнаціональних відносин. Ці документи зберігаються у фонді «Президія Ради міністрів».

Важливе значення для повноти розкриття наукової проблеми мали документи фондів «Міністерство внутрішніх справ», «Міністерство закордонних справ», «Міністерство віросповідань і народної освіти». Матеріали кожного із вказаних фондів цінні тим, що містять різноманітні документи державних органів влади різного рівня підпорядкування, які дають можливість відтворити основні напрями польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин у 1920–1930-х рр. та її реалізацію на загальнодержавному й регіональному рівнях. Окрім офіційної документації центральних органів державної влади, до роботи залучені матеріали, які зберігаються у фонді «Воєводське управління в Луцьку».

Велике значення для з'ясування регіональних особливостей польської національної політики на західноукраїнських землях у міжвоєнний період мають матеріали архівосховищ західних областей України – Волинської, Рівненської та Тернопільської. Питання міжнаціональних, міжконфесійних відносин, форми й методи реалізації політики польських урядів в освітній, культурній та релігійній сферах широко висвітлені в документах галузевих міністерств, звітах керівників воєводських адміністрацій, службовій кореспонденції між воєводськими управліннями, повітовими староствами та центральними урядовими інституціями, звітах воєводських і повітових команд державної поліції. Виявлені матеріали надзвичайно цінні для відтворення цілісної картини національно-культурного й релігійного життя на західноволинських землях у вказаний період.

Окрім документів, які зберігаються в архівах України та Польщі, окремі матеріали з досліджуваної проблематики виявлено в Державному архіві Брестської

області (Республіка Білорусь). Зі збірок цього архівосховища використано фонди «Поліське воєводське управління» та «Поліська православна духовна консисторія». Документи цих фондів суттєво доповнюють джерельну базу досліджуваної проблеми.

Важливу групу джерел складають опубліковані матеріали, які представлені законодавчими актами вищих органів державної влади Другої Речі Посполитої, збірниками нормативно-правових документів, стенографічними звітами засідань польського Сейму, міністерськими звітами, статистичними виданнями тощо.

Для дослідження визначених у дисертації проблем були широко залучені матеріали загальнопольської та регіональної періодики. Їх використання дало можливість відстежити зміни в суспільно-політичному, культурно-мистецькому, релігійному житті на Волині 1920–1930-х рр., ставлення місцевого політикуму, представників окремих суспільних та етнічних груп до подій місцевого й загальнодержавного рівнів.

Отже, основну групу джерел для дослідження національно-культурної та релігійної політики польських урядів на території східних воєводств, зокрема на Волині, у міжвоєнну добу складають архівні документи, переважна більшість яких вводиться до наукового обігу вперше. Водночас використано опубліковані документи й матеріали, спогади, періодичні, публіцистично-полемічні та довідкові видання. Загалом джерельну базу можна вважати достатньою для вивчення й комплексного розкриття головних аспектів досліджуваної проблеми.

У **підрозділі 1.3 «Методологія дослідження»** схарактеризовано методологічні основи та методи дослідження.

Для всебічного вивчення проблемних питань досліджуваної теми було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання:

- метод критичного аналізу та об'єктивності. Цей метод є одним із ключових при визначенні природи й мотивації національної політики урядів Польської Республіки, оцінці її ефективності на загальнодержавному та регіональному рівнях;

- методи аналізу та синтезу. Аналіз здійснювався способом умовного чи реального розчленування предмета пізнання на окремі складові частини з метою поглибленого вивчення кожного з них. Так, у межах предмета дослідження було виділено чинники, які впливали на формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, форми та методи її реалізації, регіональні особливості, поточні та кінцеві результати;

- методи індукції та дедукції. Їхня ефективність проявилася під час аналізу основних напрямів національної політики Польщі, її регіональних особливостей, проявів стосовно окремих національних груп населення;

- системно-структурний метод. Системний аналіз основних складників національної політики дав змогу визначити її економічне, соціальне й політичне підґрунтя, показати вплив на розвиток суспільно-політичних процесів у міжвоєнній Польщі;

- статистичні методи. За їх допомогою здійснено аналіз кількісних показників для характеристики й оцінки історичних явищ та процесів, що мали місце на території Волинського воєводства в міжвоєнний період;

- історико-типологічний метод. Його застосування виявилось ефективним у визначенні спільних та відмінних рис політики щодо національних меншин, яка реалізовувалася польськими політичними силами (урядами націонал-демократів, кабінетами «санації») упродовж міжвоєнного двадцятиліття;

- історико-генетичний метод використано для відображення причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей історичних явищ і подій. Досліджуючи ідеологічні засади й програми національної політики урядів Другої Речі Посполитої, ми намагалися простежити історичні витоки цієї політики та науково-теоретичну тяглість її основ із довоєнного періоду.

Окрім перелічених, у процесі дослідження застосовувалися хронологічний, проблемно-хронологічний, а також методи наукової абстракції, аналогії та історичної реконструкції.

У другому розділі «Ідеологічні засади й програми національної політики урядів Другої Речі Посполитої» розкрито підходи провідних польських політичних угруповань до розв'язання національного питання в міжвоєнній Польщі, проаналізовано урядові концепції врегулювання проблеми міжнаціональних взаємин на загальнодержавному та регіональному (на прикладі Волинського воєводства) рівнях.

У підрозділі 2.1 «Національна, соціальна та конфесійна структура населення Західної Волині» проведено комплексний статистичний аналіз етнонаціональної, соціальної та конфесійної структури населення Волинського воєводства в міжвоєнний період. Встановлено, що Західна Волинь була одним із регіонів на сході Польщі зі специфічним укладом політичних, економічних, національних і міжконфесійних відносин. Серед населення воєводства, за даними перепису 1921 р., домінували українці. З-поміж 1 437 907 жителів Волині їх налічувалося 983 596 осіб, або 68 % усіх мешканців. Другою за чисельністю національною групою були поляки – 240 922 особи (16,7 % жителів). Значний відсоток становили євреї (151 744 особи, або 10,5 % населення). Значно меншими були громади чехів (25 405 осіб, або 1,8 %), німців (24 960 осіб, або 1,7 %) та росіян (9450 осіб, або 0,6 % мешканців). Наведені цифри свідчать про те, що в національній структурі населення Західної Волині виразно домінували неполяки, які становили понад 80 % місцевих жителів.

Доволі помітними були відмінності у структурі зайнятості населення різних національностей. Більшість українців проживали в сільській місцевості. Істотним чинником напруження у волинському селі було збереження великого польського землеволодіння при відносному малоземеллі українського селянства, а також державна підтримка господарств польських колоністів, які переїжджали з центральних воєводств Польщі. Такий стан речей вносив додаткову напруженість у взаємини поляків та українців не лише за національною, а й за соціальною ознакою.

Євреї на Волині в міжвоєнний період мешкали переважно в містах, займаючись дрібним ремеслом і торгівлею (бл. 80 %). Головним заняттям німецьких поселенців (на Волині налічувалося понад 300 німецьких колоній – переважно однонаціональних) було сільське господарство. У міжвоєнний період Волинь стала одним із найбільших осередків чеської колонізації на польських землях. Чеські колоністи відзначалися високим рівнем агрокультури, промислового виробництва та торгівлі. Упродовж 1920-х рр. спостерігалось помітне зростання російського населення в краї. Це було пов'язано з приїздом до воєводства після 1921 р. значної кількості втікачів та емігрантів з Росії. Більшість із них мешкала в містах.

Чинником, який відіграв важливу роль в ідентифікації національної приналежності мешканців Волині, була релігія. Найчисленнішу конфесійну групу (за даними перепису 1931 р.) становили православні – 69,8 % усіх жителів воєводства. Більшість із них були українцями – близько 80 % вірян Православної церкви, решта – росіяни та чехи. Приналежність до Римо-католицької церкви декларували 15,7 % мешканців краю. Це були переважно поляки, а також невелика кількість чеських колоністів. Третьою за чисельністю конфесією воєводства були юдеї (10 %). Протестантську релігію сповідувало німецьке, а також частина українського та чеського населення.

Отже, Західна Волинь належала до регіонів із надзвичайно строкатим національним і релігійним складом населення. Це був багатонаціональний край, де перетиналися різні релігійні конфесії та культури, що потребувало від уряду вироблення особливих підходів до розв'язання проблеми міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

У **підрозділі 2.2** *«Позиція польських політичних угруповань щодо українського питання»* проаналізовано урядові програми, в яких було визначено засади державної політики стосовно українців, котрі становили переважну більшість населення східних воєводств Польщі.

В основу формування національної політики Польщі на початковому етапі її розвитку була покладена інкорпоративна концепція польських націонал-демократів, яка ґрунтувалася на запереченні існування української нації. Згідно з нею влада розглядала українське населення як потенційний об'єкт асиміляції через зміну національної структури Східної Галичини та Волині, а також відповідним чином спрямовану мовну, освітню та релігійну політику.

Упродовж 1921–1926 рр. уряди, в яких провідні посади обіймали націонал-демократи, запропонували кілька проектів державних програм з українського питання. Однак національна політика, що її реалізовували урядові кабінети в роки парламентської демократії, не врегулювала міжнаціональних стосунків у державі, а в деяких регіонах (зокрема на західноволинських землях) спричинила їх різке загострення. Тому не викликає подиву той факт, що гасло «оздоровлення» стосунків у міжнаціональній сфері стало складовою частиною звинувачень, висунутих опозицією на адресу системи парламентської демократії, спричинивши травневий переворот 1926 р.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського керівні кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Пропонований ними курс дій в українському питанні робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції української меншини. Вирішення національної проблеми прихильники Ю. Пілсудського пов'язували з принципами взаємної толерантності та співіснування народів. На практиці це означало активізацію різних сфер життя національних меншин, відмову від примусової асиміляції за умови визнання ідеї сильної та неподільної Польської держави.

У другій половині 1930-х рр. (після смерті Ю. Пілсудського) відбувається поступова поляризація позицій владних структур щодо вирішення українського питання. Частина діячів санації еволюціонувала в напрямі ендецьких методів розв'язання цієї проблеми. В основу концепції національної політики, яка реалізовувалася в 1935–1939 рр., було покладено ідею, що трактувала народ як етнічно-культурну спільноту, а Річ Посполиту – як державу польського народу. Радикальні проекти розв'язання українського питання в Польщі реально втілювалися в урядовій програмі «зміцнення польської присутності» на західноукраїнських землях, що була офіційно затверджена постановою Президії Ради міністрів Польщі 18 березня 1939 р.

Підрозділ 2.3 *«Національні меншини (євреї, німці, чехи, росіяни) у програмах польських урядових кіл»* присвячений аналізу польської урядової політики щодо єврейського, німецького, чеського, російського населення міжвоєнної Польщі.

Політика польського уряду щодо єврейської меншини в міжвоєнне двадцятиліття не була послідовною й залежала як від внутрішньо-, так і зовнішньополітичних факторів. Етноконфесійна замкнутість єврейської спільноти унеможливлювала перспективи швидкої асиміляції євреїв. Тому в 1920-х – на початку 1930-х рр. уряд упровадив низку обмежувальних заходів щодо єврейського населення в царині культури, освіти, а згодом і в господарській сфері (т. зв. економічний бойкот). Виразна зміна політики щодо євреїв простежується після 1935 р. У державній політиці уряду дедалі більшу роль почав відігравати антисемітизм. Пріоритетним напрямом розв'язання єврейської проблеми в Польщі уряд визначив еміграцію євреїв із країни.

Концепції національної політики щодо німецької меншини в Польщі будувалися з таким розрахунком, аби максимально нейтралізувати її впливи. Програма «витіснення німців», яку пропонували ендеки, містила низку заходів економічного, політичного й культурного характеру, що мали поступово призвести до їх асиміляції, насамперед на сході країни. Серед засобів політичного впливу на німецьку меншину польські уряди декларували гасло «Рівні права в обмін на лояльність до держави», підкреслюючи, що польська політика щодо німців має бути такою ж, як і політика німецького уряду щодо польської меншини. Після травневого перевороту 1926 р. національна політика щодо німецької меншини не зазнала істотних коригувань.

Стосунки польської влади та чеської общини визначали такі основні чинники: незначна кількість чеської громади та компактне розселення (за невеликим винятком, чехи проживали здебільшого у Волинському воєводстві), традиційна лояльність чехів до державної влади та їх законослухняність, високий рівень національної самосвідомості, відносна економічна стабільність чеських господарств. Конкретних програм щодо чехів уряди Польщі не розробляли, а керувалися загальними положеннями національної політики, які стосувалися іншого непольського населення. Загальна спрямованість політики Польщі в «чеському питанні» теж передбачала поступову асиміляцію чехів.

На формування політики польського уряду щодо російської меншини в Польщі впливало декілька факторів. По-перше, важливим і небезпечним з погляду польських національних інтересів був факт наявності російських впливів у Православній церкві, яка після здобуття незалежності Польщі й далі підпорядковувалася Московському патріархату. По-друге, доволі сильною, особливо в перші роки незалежності, була російська присутність в органах місцевої адміністрації, а також в окремих галузях промисловості. Через нестачу службовців-поляків у воєводських і особливо в повітових органах влади, а також в установах зв'язку та на залізниці й надалі працювало чимало росіян. Найбільш підозрілим було ставлення польської влади до представників російської політичної еміграції. Втім польський уряд не вважав присутність росіян, у т. ч. емігрантів, серйозною загрозою для внутрішньої безпеки держави. Це пояснювалося нечисленністю російської меншини в Польщі, а також тим, що російські осередки в Польщі не могли розраховувати на велику фінансову підтримку з боку сусідніх країн, насамперед СРСР.

У **підрозділі 2.4** *«Волинь у національній політиці урядів Польщі»* розкрито програмні засади та способи реалізації однієї з регіональних концепцій національної політики, що була опрацьована та втілювалася урядами Польщі на Волині в 1920–1930-х рр.

Концепцію «волинського регіоналізму» влада активно використовувала впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Вперше ця концепція простежується в політиці волинського воєводи Т. Двораковського, котрий у 1923 р. опрацював рекомендації, яких мала дотримуватися воєводська та повітові адміністрації, аби втримати політичну ситуацію в регіоні під своїм контролем. Для цього він пропонував поглиблювати антагонізми поміж різними національними групами, що проживали на Волині, з метою зміцнення польської присутності в краї.

Політика національної асиміляції, яку на Волині на початку 1920-х рр. проводив владний табір національної демократії, спричинила загострення українсько-польських міжнаціональних взаємин. Неприязне ставлення місцевого населення до поляків і польської державності стало помітною перешкодою на шляху реалізації мети, яку ставив уряд щодо Волині, – якнайшвидшої інтеграції цієї території до складу Польщі.

Нові засади державної політики щодо Західної Волині були опрацьовані невдовзі після приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського. У 1928 р.

очільником воєводської адміністрації став його близький соратник – Г. Юзевський. Запропонована ним політика «польсько-українського зближення» на Волині мала сприяти подоланню взаємної недовіри між поляками та українцями й стати символом співжиття обох народів у межах Польської держави. Стратегічна мета «волинської політики» полягала в тому, щоб шляхом політичної асиміляції українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з Польщею. Для досягнення цієї мети програма Г. Юзевського передбачала конкретні заходи, реалізація яких радикально змінила б характер польсько-українських взаємин на Волині. Їх суттю мала стати співпраця представників обох національностей в усіх галузях політичного, економічного, культурно-освітнього життя. Зосередившись на розв'язанні найбільш болючих проблем місцевого життя, воєводській адміністрації Г. Юзевського вдалося дещо послабити напруженість у міжнаціональних стосунках на Волині, яка зберігалася від початку 1920-х рр.

Однак у середині 1930-х рр. політична концепція волинського воєводи почала натрапляти на щораз більшу критику в українському, а надто ж у польському політичному таборі. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричинили поширення в Польщі шовіністичних настроїв, посилювали радикальні концепції розв'язання національного питання. Нове польське керівництво на чолі з маршалом Е. Ридзем-Сміглім відверто критикувало діяльність воєводи і його політику.

Після відставки Г. Юзевського з ініціативи нового волинського воєводи О. Гауке-Новака була опрацьована і в лютому 1939 р. затверджена Міністерством внутрішніх справ «Програма державної політики Польщі на Волині». Головним її завданням було проголошено «прискорену колонізацію воєводства». Ця політика мала здійснюватися шляхом національно-конфесійної асиміляції українського православного населення.

У **третьому розділі «Культурно-освітня політика Польщі та її реалізація на Волині»** відстежено роль освітньої політики Польщі як інструменту асиміляційного впливу на непольське населення краю, з'ясовано роль мистецької культури в поширенні польських культурних впливів на Волині.

У **підрозділі 3.1 «Польське законодавство у галузі шкільної освіти»** проаналізовано польську законодавчу базу системи шкільної освіти Другої Польської Республіки.

У дисертації зазначено, що вже з перших років незалежного існування Польської Республіки освітнє питання було підняте до рівня державної політики. Уряд приділяв велику увагу насамперед розбудові системи початкового шкільництва для подолання неграмотності серед значної частини населення, особливо північно-східних воєводств. У Польщі було запроваджено обов'язкову семирічну початкову освіту.

Зауважимо, що система шкільної освіти вже в перші роки незалежності стала важливим компонентом національної політики польських урядів. З моменту

інкорпорації західноукраїнських земель до складу Польщі тут активно впроваджувалася польська система освіти. Щодо шкільництва національних меншин, то воно не мало підтримки з боку держави. Шкільний закон «Про деякі положення організації шкільництва», ухвалений польським Сеймом 31 липня 1924 р., покладав утримання національних шкіл на місцеві громади, надаючи державну підтримку лише утравквістичним (двомовним) школам.

У березні 1932 р. Сейм затвердив закон «Про організацію системи освіти», згідно з яким було проведено докорінну реорганізацію початкових, середніх і фахових шкіл. За прізвищем тодішнього міністра віросповідань і народної освіти Я. Єнджеєвича освітня реформа 1932 р. отримала назву «єнджеєвічувка». Відповідно до положень цього нормативно-правового акта початкова школа визначалася базовою основою системи освіти Польської держави. Реформа зберегла семирічну обов'язкову початкову загальну освіту. Водночас вона запровадила організаційне й програмне диференціювання початкових шкіл. Семикласна початкова школа була реорганізована в початкові школи трьох ступенів, причому школи вищого типу (третього рівня), в яких навчання проводилося за повною програмою семирічної школи, відкривалися лише у великих населених пунктах. У сільській місцевості переважали школи першого рівня (чотирикласні), що значно ускладнювало можливість здобути якісну освіту мешканцям волинських сіл, переважна більшість яких були українськими за національним складом.

Шкільна реформа 1932 р. торкнулася й системи середнього шкільництва. Відтепер замість восьмирічної гімназії запроваджувалася шестирічна середня загальноосвітня школа, що складалася з чотирирічної гімназії та дворічного ліцею. Програма гімназії спиралася на програму загальноосвітньої школи другого ступеня, тобто на 5–6-класну школу, яких на Волині було небагато. А це помітно обмежувало доступ сільської молоді (переважно української) до середньої та вищої освіти.

На становищі шкільництва національних меншин негативно позначився закон, прийнятий у 1932 р. «Про приватні школи, наукові та виховні заклади». Він істотно обмежував освітні ініціативи місцевих національних громад. Адже відтоді відкриття приватних шкіл (а такими на Волині були більшість шкіл із національними мовами викладання) ставилося у залежність від рішень Міністерства віросповідань і народної освіти та воєводських адміністрацій.

У **підрозділі 3.2 «Політика влади щодо українського шкільництва»** проаналізовано основні напрями освітньої політики щодо українського населення міжвоєнної Волині. Зазначено, що за рівнем освіченості населення Волинське воєводство було одним із найвідсталіших у державі. За даними перепису 1921 р. в регіоні налічувалося 75 % мешканців, які не мали навіть початкової освіти. У селах частка неписьменних була вдвічі більшою, ніж у містах. Труднощі у розбудові польської системи освіти в регіоні полягали й у тому, що в краї фактично не було польськомовних шкіл. Водночас на момент входження Західної Волині до складу Польської Республіки на її території налічувалося 443 українські початкові школи.

З приєднанням Західної Волині до Польщі політика влади була спрямована на поступове обмеження україномовного шкільництва в краї. Засобом опосередкованої полонізації українського шкільництва стала практика звільнення вчителів української національності із займаних посад і заміна їх учителями-поляками. Ще більші зміни в освіті Волинського воєводства, спрямовані на обмеження освітніх можливостей українців, відбулися внаслідок впровадження згадуваного вже закону про шкільництво 1924 р. Реалізація цього закону фактично призвела до ліквідації шкіл з українською мовою навчання на території Волинського воєводства. Впродовж лише одного року влада закрила 301 школу з українською мовою викладання, тоді як кількість двомовних шкіл зросла від 94-х до 366.

Не зазнала істотних змін державна політика щодо українського шкільництва і в період перебування при владі урядів «санації». Реалізуючи програму польсько-українського зближення на Волині воєвода Г. Юзевський віддавав перевагу польським школам з обов'язковим викладанням предмета «українська мова».

Не кращим було становище і в галузі середньої освіти. У 1928/29 н. р. серед 22-х середніх навчальних закладів Волині не було жодної державної школи з українською мовою навчання. Українці могли здобувати середню освіту лише в трьох приватних закладах такого типу, які утримувалися коштом батьків та окремих благодійних установ.

Від середини 1930-х рр. розпочався черговий етап ліквідації національних шкіл. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття, в умовах посилення асиміляційного тиску на нацменшини, українське державне шкільництво на теренах Західної Волині фактично припинило своє існування. У 1937/38 н. р. на Волині залишилося лише вісім початкових шкіл з українською мовою навчання.

У **підрозділі 3.3** *«Польськомовна освіта як засіб поширення польської культури на Волині»* висвітлено процес розбудови на території воєводства польськомовного шкільництва, показано його роль у поширенні польських культурних впливів на Волині в міжвоєнне двадцятиліття.

У 1920–1930-х рр. розвитку польськомовної освіти на новоприєднаних землях держава приділяла особливу увагу. На переконання польських урядовців, відповідним чином спрямована освітня політика мала сприяти швидкій асиміляції непольського населення через «природний вплив польської культури». На практиці цей вплив означав втілення в життя засад, які ґрунтувалися на переконанні, що єдиною офіційною мовою є лише польська мова, єдиною державною школою – лише школа з польською мовою викладання.

Переважна більшість польськомовних шкіл на Волині перебували на повному фінансовому утриманні держави. Їхня кількість зростала швидкими темпами. Так, у 1927/28 н. р. із 1185 початкових шкіл, які діяли на території Волинського воєводства, – 723 були з польською мовою викладання. Ще 417 шкіл мали статус двомовних (утраквістичних). Загалом у понад 90 % початкових шкіл Волинського шкільного округу навчання проводилося переважно польською мовою.

Виразно польський характер мало на Волині середнє шкільництво. З 5536 учнів, котрі в 1931/32 н. р. навчалися у 23-х середніх навчальних закладах воєводства, – 3960 здобували освіту польською мовою. У розбудові польськомовного шкільництва на західноволинських землях особлива роль відводилася Кременецькому ліцею, який став важливим осередком громадського, освітнього, наукового, культурного життя місцевої польської громади.

У системі навчальних закладів Волинського шкільного округу важливе місце посідали професійно-технічні школи. Найбільш поширеними на Волині були навчальні заклади промислово-технічного, торговельного та сільськогосподарського профілю. Викладання в них здійснювалося лише польською мовою. Відкриття державних непольських фахових шкіл на Волині влада не допускала.

Важлива роль у системі польської освіти у 20–30-х роках відводилася позашкільному навчанню. Насамперед воно було спрямоване на задоволення освітніх потреб сільського населення Волині. Основними формами позашкільної освіти на західноволинських землях у міжвоєнний період були: вечірні курси та початкові школи для дорослих, пересувні бібліотеки, народні хори, недільні університети. Їх основна мета полягала не лише в тому, щоб максимально охопити місцевих мешканців системою шкільної освіти. Не менш важливим у їхній діяльності був ідеологічний складник – громадянське виховання молоді, пропаганда ідеї «польсько-українського співжиття» на Волині, долучення якнайширших верств населення до здобутків польської культури, літератури, мистецтва.

У **підрозділі 3.4 «Національні меншини (євреї, росіяни, німці, чехи) Волинського воєводства у польській освітній політиці»** висвітлюється освітнє життя національних меншин на Волині в умовах перебування у складі Польської держави.

Основним типом єврейських навчальних закладів на території Західної Волині в міжвоєнний період були релігійні школи – хедери й талмуд-тори, які діяли в усіх великих містах та містечках воєводства. У них головна увага приділялася релігійному вихованню єврейської молоді, вивченню дітьми мови, культури, звичаїв та релігії юдеїв.

Окрім релігійних шкіл, у міжвоєнній Польщі євреї здобували освіту й у світських навчальних закладах. На початку 1920-х рр. на території Волинського воєводства з'явилися державні початкові школи з польською мовою викладання для дітей юдейського віросповідання (в народі їх називали «шабасувками»). Відкриття польським урядом державних шкіл для єврейських дітей мало конкретну мету – перетворити ці навчальні заклади на осередки польської культури, послабивши водночас російські впливи в середовищі євреїв. До кінця 20-х років більшість шкіл цього типу були об'єднані з польськими навчальними закладами.

У досліджуваній період на Волині існувала доволі розгалужена мережа приватних єврейських навчальних закладів. Розвиток приватного шкільництва зумовлювався головним чином тим, що державних шкіл із мовою викладання іврит чи ідиш в Польщі не було взагалі, а в школах для дітей юдейського віросповідання не викладали навіть предмета «єврейська мова». Серед єврейської громади Волині

найбільшу популярність мали початкові та середні приватні школи культурно-освітнього товариства «Гарбут». У середині 1930-х рр. під патронатом цього товариства діяло 50 початкових шкіл і три гімназії.

Освітня політика польського уряду щодо російської, німецької і чеської меншин на Волині упродовж міжвоєнного періоду була спрямована на поступове скорочення шкіл із національними мовами викладання та їх заміну двомовними або польськими школами. Освітні можливості цих національних груп поступово обмежувалися лише сферою приватного шкільництва. Російськомовними навчальними закладами (одна початкова школа та дві гімназії) на Волині опікувалося Російське товариство добротності. Переважна більшість німецькомовних шкіл, т. зв. канторських (їх на території воєводства в 1932 р. налічувалося понад 80; у 1936 р. кількість приватних шкіл із німецькою мовою навчання зменшилася до 29-ти), перебувала під патронатом лютеранського духовенства. Розгалужена мережа приватних початкових шкіл із чеською мовою викладання існувала завдяки активній просвітницькій діяльності культурно-освітнього товариства «Чеська шкільна матиця». У 1937 р. під опікою товариства на Волині перебувало 13 початкових шкіл, у той час як кількість державних чеськомовних навчальних закладів зменшилася з 39-ти в 1922/23 н. р. до п'яти в 1937/38 н. р.

Політика «зміцнення польської присутності» на східних землях, яку реалізовував уряд наприкінці міжвоєнного двадцятиліття, безпосередньо торкнулася й освітньої системи. Державне шкільництво національних меншин на Волині зазнало потужного асиміляційного тиску, що фактично призвело до його повної ліквідації.

У підрозділі 3.5 «*Культурно-мистецьке життя населення міжвоєнної Волині*» проаналізовано політику польської влади в культурно-мистецькій сфері, розкрито форми мистецького життя представників різних національних груп, які проживали на території Волинського воєводства.

Одним із пріоритетних напрямів культурної політики держави на західноволинських землях був розвиток театрального мистецтва. Театр розглядався як найбільш дієвий засіб популяризації та утвердження польських культурних впливів серед місцевого населення. Польські театральні колективи (як аматорські, так і професійні) отримували значну фінансову підтримку з боку держави та органів місцевого самоврядування.

У 1930-х рр. спостерігався швидкий розвиток польського музичного мистецтва на західноволинських землях. Його головними осередками були Кременець, Луцьк та Рівне. Організацією концертних гастролей на Волині польських співаків, артистів, музикантів займалися Товариство організації музичного руху, музична секція Волинського товариства поширення театральної культури, Волинське музичне товариство. Метою їх діяльності була популяризація серед місцевого населення польського музичного мистецтва.

У культурно-мистецькому житті українського населення Волині важливу роль відіграло Товариство «Просвіта». Товариство проводило велику роботу зі створення на території воєводства українських мистецьких колективів – театральних,

художніх, хореографічних. Чи не найбільш популярною формою культурної роботи товариства була організація хорових і музичних колективів, які пропагували кращі зразки народної, професійної та духовної музики. «Просвіта» започаткувала одне з найбільш яскравих явищ культурного життя міжвоєнної Волині – академії на честь визначних подій та постатей української історії. З цим товариством на Волині пов'язане відродження традицій українського аматорського, а згодом і професійного театру. На початку 1930-х рр. більшість осередків «Просвіти» на Волині була ліквідована польською владою. Їх місце посіли «Просвітянські хати» та «Рідні хати» – товариства, що діяли під опікою польської адміністрації.

Різнобарвним було культурно-мистецьке життя єврейської громади Волині. Його осередками були культурно-освітні, мистецькі та добродійні товариства. Це, зокрема, Товариство допомоги бідним та хворим євреям «Лінас Хацедек», культурно-освітні товариства «Тарбут», «Культур-ліга», «Фрейхейт», єврейське мистецьке товариство «Мистецтво і сцена», молодіжна організація «Гекалюц піонер», єврейське товариство «Сцена і освіта» та ін. Члени цих товариств влаштовували в Луцьку, Рівному та інших містах Волині вистави за п'єсами єврейських авторів, концерти, а зароблені кошти спрямовували на благодійні цілі.

Важливими культурними осередками чеського населення Волині були т. зв. чеські клуби, де відбувалися товариські зустрічі, вокально-музичні та літературні вечори, бали-маскаради, танці, вистави та інші імпрези за участю місцевих чехів. Доволі популярним серед чехів Волині було мистецтво духової музики. У багатьох чеських колоніях існували аматорські театри та народні хори. Найбільш відомі музично-драматичні колективи волинських чехів були в колоніях Боратині, Купичеві, Квасилові, Мирогощі, Семидубах.

Доволі активним у міжвоєнну добу було культурно-мистецьке життя російської меншини на Волині. Драматичні гуртки, музичні колективи існували при Російському товаристві добродійності. У повітових містечках Волинського воєводства часто гастролювали російські театральні колективи. Найбільший успіх серед них мав Театр артистів російської драми з Вільна. Слід, однак, зауважити, що діяльність мандрівних театрів (серед них, окрім російських, було чимало українських, єврейських) перебувала під пильним наглядом польських спецслужб, оскільки вони були легальними й доволі дієвими формами прояву громадської активності нацменшин.

Невід'ємною частиною культурного простору міжвоєнної Волині було літературне життя. Його головним осередком став тижневик «Wołyń», заснований 1932 р. за ініціативи воєводи Г. Юзевського як регіональний інформаційно-мистецький часопис. Редагувати його воєвода особисто запросив в 1937 р. відомого польського письменника, поета, публіциста Юзефа Лободовського. У регулярному літературному додатку до видання друкувалися твори польських митців, котрі походили з Волині, а також твори на волинську тематику. На сторінках тижневика неодноразово публікувалася поетичні та прозові твори українських авторів, переклад

яких на польську мову здійснював Ю. Лободовський, пропагуючи в такий спосіб ідею польсько-українського порозуміння.

Вагому роль у вивченні минулого Західної Волині, збереженні її культурної спадщини відіграли наукові та громадські установи, які здійснювали краєзнавчі дослідження для виявлення та охорони історико-культурних пам'яток. Це, насамперед, Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, старанням якого в Луцьку було відкрито регіональний Волинський музей, а також Волинське товариство приятелів наук. Ці інституції зробили помітний вклад у дослідження й популяризацію історії та пам'яток краю. За сприяння цих товариств у Луцьку влаштовувалися художні виставки, фотоекспозиції, виставки майстрів декоративно-прикладного мистецтва.

У четвертому розділі «Релігійні спільноти в політиці польської влади» проаналізовано релігійну політику урядів Польщі на Волині в 1920–1930-х рр., з'ясовано роль релігійного фактору в асиміляційних процесах на східних землях.

У підрозділі 4.1 «Політика Польської держави щодо Православної церкви на Волині» висвітлюється проблема взаємовідносин держави з Православною церквою, яка мала найбільшу кількість своїх вірян на сході країни, зокрема у Волинському воєводстві (Волинська єпархія була найбільшою у складі Православної церкви в Польщі; у 1925 р. вона налічувала 760 парафій, переважно українських за національним складом).

Після проголошення польської державності статус Православної церкви залишався неврегульованим. У перші повоєнні роки вона й надалі підпорядковувалася Московському патріархатові. Майже вся її ієрархія була російською. Відверто промосковська орієнтація православного духовенства не влаштовувала польську владу, яка мала намір адаптувати Православну церкву до умов Польської держави, використати її як інструмент інтеграції некатоліцького населення з польською державністю.

Збереження російського характеру православ'я викликало спротив також і з боку православного населення. На Волині цей спротив вилився в рух за українізацію Православної церкви. Аби не допустити виходу його з-під контролю влади, а одночасно усунути залежність православної ієрархії від Москви, польська влада погодилася на часткову українізацію Православної церкви (під тиском уряду Синод Православної церкви в Польщі дав дозвіл на запровадження української вимови до літургійних старослов'янських текстів, виголошення проповідей українською мовою). В той самий час держава зберігала за собою важелі впливу на церковно-релігійне життя православного населення, зокрема право затверджувати призначення чи зміщення православного духовенства. Дієвим засобом тиску на церкву та її служителів із боку державної влади стала процедура юридичного набуття польського громадянства священиками.

Новий етап державної політики Польщі щодо Православної церкви був започаткований у 1926 р. після приходу до влади табору «санації» на чолі з Ю. Пілсудським. Запропонована «санацією» національна програма передбачала й

толерантнішу релігійну політику. Нова волинська адміністрація, очолювана воєводою Г. Юзевським, серед іншого, погодилася підтримувати національно-церковний рух в обмін на політичну лояльність. Православну церкву воєвода розглядав як один із найважливіших чинників, що міг суттєво вплинути на формування позитивного ставлення українського православного населення до польської державності.

У середині 1930-х рр. процеси українізації Православної церкви на Волині набули реальних форм, свідченням чого було відновлення єпископської кафедри з керівним волинським архієреєм, поживлення діяльності українських церковно-громадських інституцій, впровадження в церковно-релігійну сферу української богослужбової мови.

Однак у другій половині 1930-х рр., коли відбулася зміна курсу національної політики в бік національно-державної асиміляції, уряд почав висловлювати відверто негативне ставлення до процесів українського національно-церковного відродження. Нова влада вбачала в цьому процесі серйозну небезпеку для польських державних інтересів на сході країни, тому проголосила курс на форсовану полонізацію Православної церкви в Польщі. Ця політика реалізовувалася різними методами: конфіскацією частини майна церкви, репресіями щодо неблагонадійних священиків, запровадженням польської мови як офіційної мови церковного життя, врешті – примусовим наверненням до католицизму православних вірян. Така політика влади призвела до загострення міжконфесійної ситуації в краї і стала одним із серйозних чинників загострення польсько-українських відносин на Волині напередодні Другої світової війни.

У **підрозділі 4.2** *«Роль Римо-католицької церкви в реалізації конфесійної політики влади»* акцентовано увагу на тому, що одночасно з послабленням позицій Православної церкви уряд намагався забезпечити на Волині пріоритетне становище Римо-католицької церкви. Ця політика цілеспрямовано підтримувалася польським державним апаратом упродовж усього міжвоєнного періоду.

На початку 1920-х рр. на Волині, як і в інших східних воєводствах країни, було започатковано кампанію ревіндикації (повернення католицькій церкві культових споруд і майна, які в XIX ст. були передані російською владою православним). Її метою було матеріальне й ідеологічне зміцнення позицій Римо-католицької церкви на західноукраїнських землях і водночас послаблення Православної церкви як духовної опори непольського населення. Державна адміністрація, підтримуючи на першому етапі ревіндикацію, дуже швидко зауважила й негативні сторони, які створював цей часто безконтрольний процес, що спричиняв загострення міжконфесійного антагонізму й сприяв зростанню незадоволення православного населення польською владою. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. цей процес було призупинено, а ревіндикація набула характеру масових судових позовів католицького костелу до Православної церкви у справі повернення церковного майна.

Зауважимо, що на Волині ревіндикаційна кампанія не набула масового характеру. Збільшення кількості римо-католицьких храмів на західноволинських землях відбувалося переважно за рахунок будівництва нових костелів. Архітектура католицьких храмів Волині міжвоєнної доби була одним із найважливіших засобів візуалізації державної приналежності цих теренів, а також ствердження тут нової влади. Втілення упродовж 1920–1930-х рр. у культовому будівництві державотворчих програм та ідей мало на меті підкреслити цілісність держави, безперервність її культурного розвитку, стати символом «польськості» цих теренів.

Для посилення асиміляційного впливу на українське православне населення Римо-католицька церква розгорнула в міжвоєнний період діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян т. зв. нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. В питанні неоунії інтереси костелу й польської держави розійшлися. Польська влада не підтримувала й не була зацікавлена в розвитку унії в будь-яких її проявах, оскільки вбачала в ній один із факторів зростання релігійної напруженості у східних воєводствах. Неоунійний рух, що його Римо-католицька церква розглядала як крок до поступової латинізації православ'я, не дав очікуваних результатів на Волині. На території воєводства наприкінці міжвоєнного двадцятиліття налічувалося лише декілька парафій східнослов'янського обряду.

У **підрозділі 4.3 «Протестантська церква в системі державно-церковних відносин у краї»** розглядається місце та роль протестантських конфесій в укладі міжконфесійних стосунків, ставлення до них з боку органів державної влади.

Відзначається, що в 1920–1930-ті рр. серед східних воєводств Польщі Волинь була регіоном, де ріст протестантських громад відбувався чи не найшвидшими темпами. Цьому сприяли як нестабільність повоєнних років на Волині, важке матеріальне становище місцевого населення, так і суттєва трансформація міжрелігійних відносин, спричинена неврегульованим становищем Православної церкви в Польщі у перші роки незалежності. Ці чинники помітно активізували боротьбу протестантських церков за православних віруючих.

Динаміка кількісного зростання протестантських церков на західноволинських землях спостерігалася впродовж усього міжвоєнного періоду. Послідовниками ранньопротестантських течій були переважно німці-колоністи, більшість із яких належала до євангелістсько-лютеранської церкви. Течії пізнього протестантизму мали чимало прихильників серед місцевого українського, польського, чеського населення. Найбільш численними на Волині в розглядуваний період були громади євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови. Загалом у середині 1930-х рр. на території воєводства діяло 10 протестантських конфесій і 127 сектантських громад, членами яких було близько 24 тис. осіб.

Зауважимо, що відносини волинської воєводської адміністрації з місцевими протестантськими громадами були доволі складні й напружені. Від початку 1920-х рр. громади протестантів, а також діяльність закордонних місіонерів перебувала під пильним наглядом з боку органів державної безпеки. Окрім того, аби не допустити кількісного зростання протестантських церков, процес їх юридично-правового визнання відбувався досить повільно. Відповідно суттєво обмежувалися громадянські права вірян протестантських спільнот.

Додатковим фактором напруження у взаєминах влади і протестантських церков на Волині було те, що ряди протестантів поповнювалися тут здебільшого за рахунок зневірених у православ'ї українців. Спостерігалось поступове зближення протестантизму з українським національним рухом. Найбільш активно співпрацювала з діячами українського національного руху українська євангельсько-реформована церква, яка сповідувала засади кальвінізму. Її членами були переважно українці; вся усна й друкована пропаганда, богослужіння в церкві, проповіді велися лише рідною мовою. Така позиція стала причиною переслідувань українських кальвіністів польською владою.

Кількісне зростання протестантських громад у середовищі традиційних церков спричиняло гострі міжконфесійні протистояння в краї. Інколи це потребувало негайної реакції та втручання з боку влади, особливо коли йшлося про конфлікти на релігійному ґрунті між православними й протестантами. Послаблення Православної церкви на Волині на користь протестантських конфесій не входило до планів уряду. Тому влада всіляко підтримувала антипротестантську діяльність православних священиків, що набула як стихійного, так і організованого характеру.

Підрозділ 4.4 *«Громадсько-релігійне життя євреїв Волині»* висвітлює взаємини місцевої адміністрації з єврейською релігійною громадою. Зазначено, що юдеї були третьою за кількістю вірних (після православних і католиків) релігійною спільнотою Волині. Релігія виступала важливим чинником самоорганізації і самоідентифікації єврейського населення. Євреї були на Волині єдиною національною групою, чия етнічна й конфесійна приналежність майже повністю збігалися.

У міжвоєнній Польщі євреї об'єднувалися в т. зв. релігійні гміни, якими управляли виборні представники. Єврейські віросповідні громади в Польщі поділялися на великі (понад 5 тис. мешканців юдейського віросповідання) та малі (на терені Волинського воєводства у міжвоєнний період налічувалося 35 єврейських релігійних громад, п'ять із яких належали до категорії великих гмін – Луцьк, Ковель, Рівне, Сарни та Остріг). Зауважимо, що органи державної влади мали право здійснювати загальний нагляд за діяльністю єврейських віросповідних громад. Цю функцію здійснювали повітові старости й воєводи. Вони затверджували осіб, обраних на керівні посади до гмінних органів влади (рабинів і підрабинів), а також проекти бюджетів релігійних гмін.

До компетенції єврейських віросповідних громад належали переважно релігійні справи. Гміна організувала й утримувала рабинат, синагоги, молитовні будинки, ритуальні лазні, шпиталі та кладовища; опікувалася релігійним вихованням молоді, піклувалася про забезпечення єврейського населення кошерним м'ясом, здійснювала управління майном, фондами гміни та усіма закладами, що їй належали. Окрім суто релігійних функцій, єврейські релігійні гміни активно організовували різноманітні добродійні акції, опікувалися єврейськими благодійними товариствами.

Слід, однак, зазначити, що волинська воєводська адміністрація ставилася з пересторогою до добродійних ініціатив місцевих єврейських релігійних громад. Особливо виразними були зміни у ставленні влади до єврейського населення в другій половині 30-х років. Виявом цього стало зростання антисемітських настроїв у середовищі місцевого польського населення, особливо серед шкільної молоді. І хоча в документах 1930-х рр. на Волині не зареєстровано масових антиєврейських погромів, але наприкінці міжвоєнного двадцятиліття окремі антисемітські виступи мали місце й на території Волинського воєводства.

У **висновках** викладено підсумки дослідження й узагальнення теоретичного та практичного характеру.

1. Історіографію теми дослідження складають роботи, присвячені проблемам, які розкривають походження та природу польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин міжвоєнної доби. Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії засвідчив відсутність узагальнювальних, концептуально цілісних праць, присвячених національно-культурному життю на території Західної Волині у міжвоєнний період. Це дає підстави виділити як окрему дослідницьку проблему державну політику Польщі у національно-культурній та релігійній сферах на Волині у 1921–1939 рр. Основою для проведення дослідження стали архівні матеріали.

Вибір дослідницьких методів визначили специфіка предмета дослідження і поставлені в ньому завдання. Поєднання в дослідженні соціально-економічного, політичного, культурного, релігійного аспектів зумовило застосування елементів різних методик, поєднання та взаємне доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, міждисциплінарний підхід до вивчення досліджуваної теми. Методи дослідження підпорядковані базовим для історичної науки методологічним принципам історизму та об'єктивності.

2. Багатонаціональний склад населення відродженої Польської держави, потреба якнайшвидшої інтеграції новоприєднаних територій до складу Польщі потребували від уряду особливих підходів до врегулювання проблеми міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

Одним із регіонів із надзвичайно строкатим національним і релігійним складом населення на сході Польщі була Західна Волинь. Політичні, соціально-економічні та культурні процеси на західноволинських землях у міжвоєнну добу мали свою специфіку. Вона була зумовлена і внутрішніми, і зовнішніми чинниками. До

найголовніших слід віднести: напружену суспільно-політичну ситуацію у воєводстві, яка склалася після приєднання Західної Волині до складу Польщі; поліетнічний і поліконфесійний склад населення Волині, де проживали представники понад 30 етнічних спільнот, найчисленнішими з яких були українці, поляки, євреї, німці, росіяни й чехи; господарська та цивілізаційна занедбаність регіону. На характер міжнаціональних відносин у краї істотно впливав той факт, що поляки, які представляли «державну націю», на «східних кресах» були в абсолютній меншості. Майже 70 % населення Волині становили українці. Хоча рівень їх національної свідомості залишався низьким порівняно з населенням Східної Галичини; однак упродовж 1920–1930-х рр. політична й культурна активність волинських українців значно зросла.

Зовнішньополітичним фактором, на який мали зважати польські урядові кола при визначенні засад національно-культурної політики на Волині, було її сусідство з радянською Україною. Цей факт спричинив появу серед українців у Польщі руху, який убачав розв'язання національної проблеми через революційну перебудову чинного суспільно-економічного устрою. Після поразки Української національної революції 1917–1921 рр. частина західноукраїнського суспільства схилялася до возз'єднання з радянською Україною. Нова економічна політика та українізація викликали симпатії до ідеї об'єднання всіх українських земель, які увійшли до складу Польщі, з УСРР. Не випадково упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття місцеве українське населення значною мірою симпатизувало політичним силам радянофільського спрямування.

3. Національно-культурна політика польських урядів на території Західної Волині реалізовувалася у межах трьох періодів: 1) у 1921–1925 рр. перевагу мала доктрина польських національно-демократичних сил, які передбачали лише мононаціональний (польський) характер культурного життя, національну асиміляцію непольських народів. Методами форсованої уніфікації національних окраїн слугували колонізація у формі військово-цивільного осадництва, придушення будь-яких форм національно-визвольних рухів, полонізаційний тиск у політико-культурній та релігійній сферах; 2) у 1926–1934 рр. відбувалася модифікація програмних засад польської національної політики, офіційне оголошення режимом «санації» політики державної асиміляції національних меншин. Програма пілсудчиків у національному питанні мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денационалізації нацменшин федералістською (прометеїстською) програмою державної асиміляції. Її суть полягала в тому, щоб через певні поступки добитися лояльного ставлення непольського населення до Польської держави; 3) у 1935–1939 рр. у національній політиці «санації» відбувся різкий поворот управо: утвердилася нова концепція, відома як «політика зміцнення польськості Речі Посполитої», або «політика національно-державної асиміляції» нацменшин. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда

політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричинили популяризацію в Польщі націоналістичних ідей, поставили на порядок денний радикальні концепції розв'язання національного питання. Цей період позначений посиленням полонізаційного тиску в усіх сферах культурного, освітнього, релігійного життя національних меншин.

4. Домінантним типом міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. були взаємини між українцями, котрі становили переважну більшість місцевого населення, і поляками, державна підтримка яких мала забезпечити польській культурі панівні позиції у Східній Галичині та на Волині. У ставленні до українців серед більшості поляків переважали погляди, що їх сформували польські націонал-демократи на початку ХХ ст. Інкорпоративна концепція ендеків базувалася на ідеї великодержавності Речі Посполитої, згідно з якою нація є не тільки культурно-духовним, а й політичним феноменом. Тому до складу польської нації долучали також народи, які зазнали політичного та культурно-цивілізаційного впливу поляків і Польської держави. Йшлося насамперед про слов'янські меншини – українців та білорусів. Звідси теза про культурну й цивілізаційну нижчість українців, які не досягли рівня «політичної нації», а тому підлягають асиміляції. Це передбачалося здійснювати через зміну національної структури Східної Галичини та Волині, а також відповідним чином спрямованої мовної, освітньої та конфесійної політики.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського керівні кола Польщі закликали до гнучкіших дій у національному питанні. Пропонований ними курс політики щодо національних меншин робив поворот у бік державної асиміляції. Він передбачав толерантнішу мовну й релігійну політику, допущення українців на окремі посади в органи державного управління, задоволення нагальних економічних та культурно-освітніх і релігійних потреб українського населення. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення.

Незважаючи на розбіжності в методах реалізації української політики, пілсудчики й національні демократи залишалися солідарними у визначенні головної мети – зміцненні польської державності на східних землях та їх якнайшвидшої інтеграції в політичний і соціокультурний простір Другої Польської Республіки. Характерно, що політика державної асиміляції враховувала відмінність етнополітичних умов різних регіонів, населених українцями. Це дає підставу стверджувати, що поляки заперечували інтегральність української національної спільноти, намагалися поглиблювати регіональні особливості територій, де в більшості проживало українське населення.

5. Політика польського уряду щодо інших етнічних спільнот, котрі проживали на Волині у міжвоєнний період (євреїв, німців, чехів, росіян) залежала від багатьох

факторів: кількісного складу, особливостей соціальної структури, компактності розселення, матеріальних і фінансових можливостей тієї чи іншої етнічної спільноти, рівня їх національної самосвідомості.

Доволі суперечливим було ставлення польської влади до *єврейського населення*. На відміну від українців, євреї не займали компактних територій, а були розпорошені по всій території країни. У містах і містечках Волині частка євреїв сягала 50 і більше відсотків. З огляду на етноконфесійну замкненість єврейської громади мовно-культурна асиміляція євреїв у Польщі ускладнювалась. Щодо них влада впроваджувала низку обмежувальних заходів у сфері культури та освіти. Під кінець 1930-х рр. пріоритетним напрямом розв'язання єврейської проблеми в Польщі уряд визначив еміграцію євреїв із країни. Цей період був позначений зростанням антисемітських настроїв у державі.

Національно-культурні інтереси *німецької меншини* польський уряд розглядав суто крізь призму польсько-німецьких міждержавних відносин. Серед засобів впливу на німецьку меншину польські політики декларували гасло «рівні права взамін за лояльність до держави», підкреслюючи, що польська політика щодо німців має бути такою ж, як і політика німецького уряду щодо польської меншини. Не заперечувалася й можливість полонізації німців, особливо тих, котрі проживали на східних землях. Неодмінною передумовою мовно-культурної асиміляції волинських німців мала стати повна ліквідація німецькомовного шкільництва на Волині.

Стосунки польської влади із *чеською общиною* не належали до пріоритетних. З огляду на те, що чехи компактно проживали лише в одному східному воєводстві – Волинському, «чеська проблема» розглядалася як другорядна в національній політиці Польської держави. Конкретних державних програм щодо чехів уряди Польщі не розробляли, а керувалися загальними положеннями політики щодо нацменшин. Найбільш оптимальним способом розв'язання «чеського питання» на Волині вважали поступову асиміляцію чехів.

Не було в польських урядовців і державної програми щодо *російської меншини*. Першочерговим завданням влада вважала дерусифікацію Православної церкви в Польщі, усунення російської присутності в органах місцевої адміністрації, нейтралізацію впливів російської політичної еміграції, аби в такий спосіб зменшити вплив росіян на політичне та громадсько-культурне життя східних воєводств країни.

6. Важливим елементом національно-культурної політики польського уряду на східних землях була *система шкільної освіти*. За рівнем освіченості Волинське воєводство було одним із найвідсталіших у державі. У 1920–1930-х рр. уряд надавав пріоритетну роль розбудові польського шкільництва на Волині. На території воєводства була створена доволі розгалужена мережа початкових, середніх, професійно-технічних та позашкільних польськомовних навчальних закладів. Велика увага приділялася будівництву нових шкільних приміщень, зростає кількість дітей шкільного віку, охоплених системою початкової освіти. Зміст і характер

навчання в польськомовних школах відповідав завданням політики національно-державної асиміляції, яку проводили польські уряди в міжвоєнне двадцятиліття. Школа мала стати важливим осередком громадянського виховання молоді в дусі «польського патріотизму», пропаганди серед місцевого населення здобутків польської культури.

Водночас школа розглядалася як один із найбільш дієвих інструментів асиміляційної політики уряду на східних землях. У перші роки перебування Волині в складі Польщі освітня політика Польської держави була спрямована на поступову ліквідацію шкіл із національними мовами викладання. Найбільш послідовно втілювалася ця політика щодо українського шкільництва. Радикальні зміни в освіті Волинського воєводства, спрямовані на обмеження національно-культурних прав українців, сталися після впровадження закону про шкільництво, відомого як «закон Грабського».

Наприкінці 1920-х рр. у польській системі освіти утвердилася модель утравквістичної (білінгвістичної) школи. Діяльність уряду і місцевої влади була спрямована на ліквідацію шкіл, де навчання велося українською, єврейською (іврит чи ідиш), німецькою, чеською мовами, та створення на їх місці двомовних і польськомовних шкіл. Саме такі школи упродовж 1930-х рр. стали панівними у структурі початкової й середньої освіти на Волині.

На становищі шкільництва нацменшин негативно відбилися модернізаційні процеси в польській системі освіти. Реформа 1932 р. передбачала зміну організаційних засад шкільництва. На Волині переведення освітніх установ на триступеневу структуру сприяло їх модернізації та оптимізації, але водночас поглиблювало диспропорції у рівні початкової освіти в міській та сільській місцевостях, обмежувало доступ сільської (переважно української) молоді до середньої та вищої освіти.

Наприкінці 1930-х рр., коли в політиці польських урядів відбувається поступовий відхід від ліберальних концепцій розв'язання національного питання в Польщі, шкільництво національних меншин зазнало нових утисків і обмежень. Саме тоді державні українські, єврейські, німецькі, чеські школи на Волині зазнали потужного асиміляційного тиску, що фактично призвело до їх повної ліквідації. Освітні можливості національних меншин поступово обмежувалися лише сферою приватного шкільництва. Більшість приватних навчальних закладів перебувала на утриманні громадських культурно-освітніх організацій і товариств, які проводили активну просвітницьку роботу, організовували культурно-масові заходи. Завдяки їх діяльності волинським українцям, євреям, німцям, чехам, росіянам удавалося протистояти асиміляційним впливам, зберегти свою етнічну та культурну самобутність.

7. Важливу роль у поширенні польських культурних впливів на східних землях держава відводила *мистецькій культурі*. Одним із найбільш дієвих інструментів

пропаганди польської культури серед громадян непольської національності став театр. Розвиток театрального мистецтва в умовах низького рівня грамотності місцевого населення, а також обмеженого впливу на нього засобів масової інформації став одним із пріоритетних напрямів культурної політики Польщі на «східних кресах» на початку 1920-х рр.

Театр, музично-драматичне мистецтво загалом відігравали важливу роль у житті польської громади Волині. Для місцевих поляків це був засіб популяризації та утвердження польських культурних впливів на східних землях. Польське музично-драматичне мистецтво мало всіляке сприяння й матеріальну підтримку з боку держави.

Водночас театрально-музичний рух на Волині в міжвоєнну добу набув значного поширення і в середовищі інших національних спільнот, оскільки був легальною й доволі дієвою формою прояву громадської активності нацменшин. Театр і музичне мистецтво стали яскравими формами національного самовираження єврейської, чеської та російської меншин. Головними осередками їх культурно-мистецького життя були культурно-освітні, мистецькі та добротинні товариства.

Визначальний вплив на культурно-мистецьке життя українського населення Волині в 1920-х рр. мало товариство «Просвіта». Організація проводила велику роботу зі створення на території воєводства українських мистецьких колективів – музичних, театральних, художніх, хореографічних. Їхня діяльність стала важливим чинником, що сприяв зростанню національної самосвідомості місцевих українців. У 1930-х рр. осередками громадсько-культурного життя волинських українців стали «Просвітянські хати» та «Рідні хати», що діяли під патронатом проурядових українських політичних організацій.

У культурно-мистецькому житті міжвоєнної Волині важлива роль належала науковим та громадським установам, які здійснювали краєзнавчі дослідження для виявлення й охорони історико-культурних пам'яток. Серед них були Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, старанням якого у Луцьку було відкрито регіональний Волинський музей, а також Волинське товариство приятелів наук. Ці інституції зробили помітний вклад у дослідження й популяризацію історії та пам'яток волинського краю, збереження його культурної спадщини. За їх сприяння у Луцьку влаштовувалися мистецькі заходи – виставки польських художників, фотомитців, майстрів народних промислів та ін. У такий спосіб засобами мистецтва серед місцевого населення популяризували здобутки польської культури. Періодично у Волинському музеї проходили виставки молодих українських художників.

8. *Державно-церковна політика* Другої Речі Посполитої на західноволинських землях упродовж міжвоєнного періоду еволюціонувала під впливом боротьби політичних сил у самій державі та активізації національно-церковного руху на цих теренах. У період 1918–1926 рр. державна політика Польщі була спрямована

на національну та конфесійну асиміляцію українського православного населення, його найтіснішу інтеграцію з польською нацією й Римо-католицькою церквою. Така політика активізувала український національно-церковний рух на Волині, який займав опозиційне становище як щодо церковної влади, що залишалася на промосковських позиціях, так і щодо держави, яка прагнула використати церкву як інструмент впливу на місцеве українське населення.

Після травневого перевороту 1926 р. пропонований пілсудчиками курс в українському питанні, серед іншого, передбачав толерантнішу релігійну політику. На думку пілсудчиків, це давало змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення. У середині 1930-х рр. українізація Православної церкви на Волині досягла найбільших успіхів. Вона виявилася в активній участі мирян у церковно-релігійному житті краю; у відновленні єпископської кафедри з керівним волинським архієреєм; у поживленні діяльності українських церковно-громадських інституцій; впровадженні в церковно-релігійну сферу української богослужбової мови.

У період 1935–1939 рр., коли відбувався поступовий відхід від ліберальних проектів розв'язання українського питання, пріоритетом державно-церковної політики стала полонізація Православної церкви в Польщі та її підпорядкування інтересам держави. На Волині ця політика втілювалася через навернення православних українців на римо-католицьку віру, а також підтримку «руху православних поляків» (т. зв. загородової шляхти).

Важлива роль у конфесійній політиці уряду на теренах східних воєводств відводилася Римо-католицькій церкві. Упродовж 1920–1930-х рр. пріоритет цієї конфесії цілеспрямовано підтримувався польським державним апаратом. Католицька церква була вагомим і потужним інструментом пропаганди ідей польської державності й культури на східних землях, вона справляла величезний вплив на освітню систему і позашкільне виховання молоді, відіграла помітну роль у громадсько-культурному житті польського населення східних воєводств.

Важливим елементом політики зміцнення католицького й польського елементу на «східних кресах» у 1920–1930-ті рр. стала акція ревіндикації – повернення католикам культових споруд та майна, переданих російською владою Православній церкві в період після поділів Польщі. Проте процес ревіндикації православних церков на Волині не набув масового характеру. Збільшення кількості римо-католицьких храмів на Волині до середини 1930-х рр. відбувалося переважно за рахунок будівництва нових культових споруд. Будівництво костелів на Волині в міжвоєнний період влада вважала справою першорядної ваги, адже нові храми мали стати символом «польськості» цих теренів. Архітектура католицьких храмів Волині міжвоєнної доби була одним із найважливіших засобів візуалізації державної приналежності цих теренів, а також ствердження тут нової влади.

Задля посилення асиміляційного впливу на українське православне населення Римо-католицька церква розгорнула в міжвоєнний період діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян т. зв. нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду. Однак на Волині неоунійний рух, метою якого була поступова латинізація Православної церкви, не дав очікуваних результатів.

Міжвоєнне двадцятиліття стало періодом стрімкого зростання протестантських конфесій на західноволинських землях. Відносини держави з протестантськими церквами в міжвоєнній Польщі були доволі напружені. Юридично-правове визнання протестантських громад відбувалося повільно, місцева влада нерідко відмовляла їм у реєстрації статутів, здійсненні записів актів громадянського стану, що суттєво обмежувало громадянські права віруючих протестантських спільнот. Додатковим фактором напруження у взаєминах держави й протестантських громад стало зростання їх підтримки місцевим українським населенням. Ця тенденція викликала занепокоєння та гострий спротив як з боку влади, так і з боку православного духовенства Волині. Основний напрям конфесійної політики Польщі щодо протестантів на сході країни полягав у тому, щоб протидіяти послабленню польського асиміляційного впливу на місцеве населення. Щодо певних протестантських громад, які мали виразно національний характер (німецькі лютерани, українські кальвіністи), польська влада застосовувала відверто репресивні дії.

Релігійне життя єврейської спільноти зосереджувалося в т. зв. єврейських віросповідних гмінах. На Волині юдеї об'єднувалися в 35 таких громадах. Незважаючи на доволі широку автономію єврейських релігійних гмін у вирішенні фінансових, релігійних, освітніх питань, повного самоврядування вони не отримали. Нагляд за діяльністю єврейських релігійних громад здійснювали органи державної влади (повітові старости і воєвода), що ставило їх у пряму залежність від місцевої адміністрації.

Під пильний державний контроль влада намагалася поставити діяльність не лише віросповідних юдейських громад, а й представників інших конфесій, котрі проживали на Волині. Особливо виразно ця тенденція в політиці воєводської адміністрації простежувалася наприкінці 1930-х рр., коли влада проголосила курс на прискорену колонізацію краю. Досягти віросповідної єдності населення краю передбачалося через асиміляцію не лише православних українців, а й чехів, росіян і навіть німців-протестантів. Така політика спричиняла загострення міжконфесійної ситуації в краї, обмежувала можливості національно-культурного розвитку непольського населення.

Таким чином, заходи, що їх здійснювали польські уряди в культурно-освітній і релігійних сферах на Волині, стали важливою складовою частиною державної політики Польщі щодо новоприєднаних територій. Їх метою була якнайтісніша інтеграція регіонів зі специфічним національним і конфесійним складом населення, з різним рівнем його політичної та культурної активності, до державно-політичної системи Другої Речі Посполитої.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія / Юрій Вікторович Крамар. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 404 с. ISBN 978-617-7181-80-3 [Рецензія: Качараба С. Волинь у культурному просторі міжвоєнної Польщі (рецензія на книгу Ю.В. Крамара «Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя») / Степан Качараба // Наук. вісн. СНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2015. – № 5. – С. 181–183)].

Статті у фахових виданнях

2. Крамар Ю. В. Наддніпрянська еміграція на Волині та її роль у реалізації «волинської програми» Г. Юзевського / Ю. В. Крамар // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – 1998. – Вип. 3. – С. 8–11.

3. Kramar J. Problem neounii na Wołyniu w okresie międzywojennym / Jurij Kramar // Polacy i kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997. – Lublin : Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999. – S. 143–153.

4. Крамар Ю. В. Національні меншини в політиці воєводської адміністрації Г. Юзевського на Волині (1928–1938) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2000. – Вип. 1. – С. 83–88.

5. Крамар Ю. В. Акція окатоличення українців Волині 1938 року: причини, хід та наслідки / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2001. – № 5. – С. 127–138.

6. Крамар Ю. В. Політика «зміцнення польської присутності» на Волині в 1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи : зб. наук. праць. – Київ ; Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 98–102.

7. Крамар Ю. В. Основні засади національної політики «санації» на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Наукові записки. Серія : Іст. науки. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2003. – Вип. 3. – С. 204–212.

8. Крамар Ю. В. Політика воєводи Г. Юзевського стосовно української кооперації на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8 (спеціальний : матеріали V Всеукр. симп. з проблем аграрної історії). – С. 240–244.

9. Крамар Ю. В. Участь українських політичних партій у парламентських виборах 1930 року на Волині / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2007. – Ювіл. вип. – С. 198–204.

10. Крамар Ю. В. Участь українських політичних сил Волині, Холмщини та Підляшшя у парламентських виборах 1922 р. / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2009. – Вип. 13. – С. 170–176.

11. Крамар Ю. В. Політика воєводської адміністрації Г. Юзевського щодо Православної церкви на Волині у 1920–1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту : зб. наук. праць. – Рівне, 2009. – Вип. 15. – С. 111–115.

12. Крамар Ю. В. Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української революції 1917–1921 рр. / Ю. В. Крамар // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 5. – С. 71–76.

13. Крамар Ю. В. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2010. – № 22. – С. 95–100.

14. Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2011. – № 10. – С. 72–78.

15. Крамар Ю. В. Роль польських громадсько-політичних організацій Волині у реалізації політики воєводи Г. Юзевського / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2012. – № 10. – С. 47–53.

16. Крамар Ю. В. Проблема українського та білоруського шкільництва в польській публіцистиці міжвоєнного періоду / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. ВНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2012. – № 11. – С. 156–162.

17. Крамар Ю. В. Українсько-польські стосунки міжвоєнної доби в політичній публіцистиці пілсудчиків / Ю. В. Крамар // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. 9. – С. 136–144.

18. Крамар Ю. В. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період (за документами Державного архіву Волинської області) / Ю. В. Крамар // Архіви України. – 2013. – Вип. 3 (285): трав.–черв. – С. 115–126.

19. Крамар Ю. В. Політика «волинського регіоналізму»: еволюція проблеми (1921–1939) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. СНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2013. – № 21. – С. 60–66.

20. Крамар Ю. В. Діяльність тимчасових органів польської влади на Волині (1919–1921 рр.) / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. СНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2013. – № 12. – С. 31–37.

21. Крамар Ю. В. Діяльність українського культурно-освітнього товариства «Просвіта» на території Поліського воєводства в 1920–1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Наук. вісн. СНУ ім. Лесі Українки. Серія : Іст. науки. – 2014. – № 7. – С. 50–56.

22. Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Архіви України. – 2014. – Вип. 6 (294): листоп.–груд. – С. 132–140.

23. Крамар Ю. В. Роль поляков Волини в реализации политики воеводы Г. Юзевского / Ю. В. Крамар // Личность в истории: героическое и трагическое : сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф., 22–23 ноября 2013 г. В 2 ч. Ч. 1 / Брест. гос. ун-т им. А. С. Пушкина ; редкол. : Е. С. Розенблат (гл. ред.) [и др.]. – Брест : БрГУ им. А. С. Пушкина, 2015. – С. 155–163.

24. Крамар Ю. В. Театральне життя в повітових містах Волинського воєводства у міжвоєнний період / Юрій Крамар // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. праць / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вид-во «Гілея», 2015. – Вип. 93 (2). – С. 77–81.

25. Крамар Ю. В. Освітня політика щодо волинських німців у 1921–1939 рр. / Юрій Крамар // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць / ред. кол. : В. А. Смолій [та ін.]. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – С. 140–143.

26. Крамар Ю. В. Политика Польского государства по отношению к Православной церкви на Волини в 1921–1939 гг. / Ю. Крамар // Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku. T. 1 / pod red. Jarosława Durki. – Kalisz : wyd. Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. – 2014. – S. 79–111.

27. Крамар Ю. В. Громадсько-культурне життя німців Волині у 1920–1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 166–172.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації

28. Крамар Ю. В. Теоретичні засади «волинської політики» Г. Юзевського / Ю. В. Крамар // Українсько-польські стосунки в ХХ ст.: державність, суспільство, культура : матеріали Міжнар. наук. конф. – Тернопіль, 1999. – С. 23–26.

29. Крамар Ю. В. Радикалізація українського суспільно-політичного життя на Волині в 2-ій половині 1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Україна–Польща: історія і сучасність : зб. наук. ст. і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – К., 2003. – Вип. 13. У 2 ч. Ч. 1. – С. 319–329.

30. Крамар Ю. В. Українсько-польські міжконфесійні стосунки на Волині напередодні Другої світової війни / Ю. В. Крамар // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». – Луцьк, 2003. – С. 67–76.

31. Крамар Ю. В. З історії діяльності УНДО на Волині / Ю. В. Крамар // Україна–Польща: діалог культур (мовно-літературні та суспільно-політичні відносини) : зб. наук. праць. – Луцьк, 2005. – С. 367–377.

32. Крамар Ю. Політика «зміцнення польської присутності» на Волині та її вплив на характер українсько-польських стосунків напередодні Другої світової війни / Юрій Крамар // Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–23 черв. 2005 р.). – К. : Сфера, 2005. – С. 196–205.

33. Крамар Ю. В. Політика польської адміністрації щодо національних меншин на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Друга світова війна і доля народів України : матеріали II Всеукр. конф. (Київ, 30–31 жовт. 2006 р.). – К. : Зовнішторгвидав, 2007. – С. 332–343.

34. Крамар Ю. В. Загострення українсько-польських стосунків на Волині напередодні Другої світової війни / Ю. В. Крамар // Друга світова війна в історичному вимірі : матеріали Всеукр. наук. конф. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 29–31.

35. Крамар Ю. В. Органи влади й управління на території Західної Волині в період Української революції 1917–1921 рр. / Ю. В. Крамар // Матеріали III Волин. міжнар. іст.-краєзн. конф. (Житомир, 12–13 листоп. 2010 р.). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 160–162.

36. Крамар Ю. В. Парламентські вибори 1922 року в Польщі та участь у них політичних сил Західної України / Ю. В. Крамар // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : зб. наук. праць. Т. 2 / упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – С. 115–125.

37. Крамар Ю. В. Українське шкільництво на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Освіта і культура Волині: історія та сучасність : матеріали регіон. наук. конф., присвяченої 450-річчю Пересопницького Євангелія та 20-річчю незалежності України (Луцьк, 20 трав. 2011 р.) / відп. ред. О. Жук. – Луцьк, 2011. – С. 68–78.

38. Крамар Ю. В. Українське питання в політичній публіцистиці Тадеуша Голувка / Ю. В. Крамар // Матеріали V Волин. міжнар. іст.-краєзнав. конф. (Житомир, 9–10 листоп. 2012 р.) : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 315–318.

39. Крамар Ю. В. Польська громадсько-політична думка щодо «Волинської програми» воєводи Г. Юзевського / Ю. В. Крамар // Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. праць / упоряд. М. Кучерепа. – Луцьк, 2012. – С. 48–54.

40. Крамар Ю. В. Ставлення польської влади до процесів національно-церковного відродження на Волині у 1920–1930-х рр. / Ю. В. Крамар // Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині : матеріали XLVII Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф. «Минуле і сучасне Волині та Полісся» : наук. зб. / упоряд. А. Силук. – Луцьк, 2013. – Вип. 47. – С. 112–116.

41. Крамар Ю. В. Настрої населення Західної Волині в період польсько-української війни 1918–1919 рр. / Ю. В. Крамар // Матеріали VI Волин. всеукр. іст.-краєзнав. конф. (Житомир, 15–16 листоп. 2013 р.) : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 34–37.

42. Крамар Ю. В. Формування польського державного апарату влади на Ковельщині у 1919–1921 рр. / Ю. В. Крамар // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. – Ковель, 2013. – Вип. 50. – С. 109–115.

43. Крамар Ю. В. Єврейське шкільництво на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // Матеріали VII Волин. всеукр. іст.-краєзнав. конф. (до 95-річчя заснування Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка) (м. Житомир, 7–8 листоп. 2014 р.) : зб. наук. праць. – Житомир : Полісся, 2014. – С. 52–54.

АНОТАЦІЯ

Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2015.

У дисертації проведено комплексний аналіз національно-культурної та релігійної політики Польщі на території Волинського воєводства в 1921–1939 рр. З'ясовано особливості національної, соціальної та конфесійної структури населення Західної Волині. Розкрито зміст польської державної політики у сфері міжнаціональних відносин, виявлено регіональні особливості впроваджуваної на західноволинських землях політики, простежено форми, методи та засоби її реалізації щодо місцевого українського, польського, єврейського, німецького, чеського, російського населення. Проаналізовано освітню та релігійну політику Польщі як інструмент асиміляційного впливу на непольських мешканців краю. З'ясовано роль мистецької культури у збереженні національно-культурної ідентичності населення Західної Волині в умовах перебування у складі Польщі.

Ключові слова: Волинь, міжнаціональні взаємини, національно-культурна політика Польщі, релігійна політика, національні меншини, шкільництво, конфесії, мистецьке життя.

АННОТАЦИЯ

Крамар Ю. В. Национально-культурная и религиозная политика правительств Польши на Волини (1921–1939 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – Всемирная история. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, 2015.

В диссертации проведен комплексный анализ национально-культурной и религиозной политики Польши на территории Волинского воеводства в 1921–1939 гг. Исследованы особенности национальной, социальной и конфессиональной

структуры населения Западной Волыни. Раскрыто содержание польской государственной политики в сфере межнациональных отношений, выявлены региональные особенности осуществляемой на западноволынских землях политики, показаны формы, методы и средства ее реализации по отношению к местному украинскому, польскому, еврейскому, немецкому, чешскому, русскому населению. Проанализирована образовательная и религиозная политика Польши как инструмент ассимиляционного влияния на непольское население региона. Выяснена роль художественной культуры в сохранении национально-культурной идентичности национальных меньшинств в условиях пребывания Западной Волыни в составе Польши.

Ключевые слова: Волынь, межнациональные отношения, национально-культурная политика Польши, религиозная политика, национальные меньшинства, образование, конфессии, художественная жизнь.

ABSTRACT

Kramar Iu. V. The government national cultural and religious policy of Poland in Volyn (1921–1939 pp.). – On the right of manuscript.

Thesis for the Doctor's degree in History, specialty 07.00.02. – World History. – Lesia Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2015.

The major task of this thesis is to present complex comprehensive study of the national-cultural and religious life in the Western Volynian lands in the period of being a part of Poland in 1921–1939.

The research revealed that Western Volyn at that time was the region with a diverse multifarious national and religious composition of population. It was a multinational district where various religious confessions and cultures intersected. Under such circumstances the government had to work out special, particular approaches to solve existing inter-national and inter-confessional relationship problems.

Polish government's national-cultural policy on the territory of Western Volyn had been implemented within three main periods, determined by different approaches to solving the problem: 1) 1921–1925 – priority of the Polish democratic forces doctrine, which laid emphasis on entirely mononational (Polish) character of cultural life and national assimilation of the non-Polish nations; 2) 1926–1934 – modification of the program principles, official statement that the state policy of the government as to the national minorities ought to be called “regime of reconciliation” policy aimed at achieving loyalty of non-Polish population to the Polish government through certain concessions; 3) 1935–1939 – national policy of “reconciliation” had abruptly changed turning right. That period was marked by increasing polonization pressure on national minorities in all spheres of their cultural, educational and religious life.

The most important goal of national-cultural policy conducted by the Polish government in the Eastern lands was schooling system. In 1920–1930 the Polish government concentrated on the introduction and development of Polish school system in Volyn. Its principal aim was educating youth in the spirit of “Polish patriotism”, propaganda of Polish cultural achievements among local population.

However educational policy was considered to be the most powerful tool and means of assimilation processes led by the Polish government in the interwar period and was aimed at gradual elimination of schools where teaching was in national languages.

Alongside with education the state paid great attention to art in the attempts to spread Polish cultural influence on the Eastern lands. The most effective instrument in the realization of this policy among non-Polish population was music and dramatic art. In the cultural-artistic life of the Ukrainian people in Volyn the “Prosvita” society played the most prominent role. The revival of national tradition of Ukrainian choreography, development of instrumental musical art, amateur art and over time the professional theatre are associated with the activities of that society. The activities of Jewish, Czech, Russian theatres and music collectives had become an important form of preserving national culture identity of those national communities, which lived on the territory of Volyn.

State church policy of the Second Rich Pospolyta on the Western Ukrainian lands during the interwar period was aimed at national and confessional assimilation of the Ukrainian orthodox population, its integration into Polish nation and Rome-Catholic church. In the early 1920-ies local orthodox population resisted against implementation of this program of the Polish state and it gave rise to active and powerful national-religious movements in Volyn. The main slogan of those movements was Ukrainization of the Orthodox church. In the terms of “reconciliation” policy governments brought about some tolerance to the resistance movements. The government pursued two main objectives: to achieve de-Russification of the Orthodox eparchies in Poland and to use church as an instrument of influence on the local Ukrainians. In the late 20-ies of the interwar period polonization of the Orthodox church in Poland had become a prior claim of the state religious policy and was aimed at absolute subordination of the orthodox church to the Polish state. The state tried to take under its control also the activities of the religious communities of Jews and protestants.

On the territory of Eastern voivodships the role of Rome-Catholic church in the confessional policy was particularly important. In the period of 1920–1930 the priority of this confession was purposefully supported by the state apparatus. Such policy caused aggravation of inter-confessional situation in the region, limited opportunities of national-cultural development of non-Polish population.

Key words: Volyn, international relationships, national-cultural policy of Poland, religious policy, national minorities, schooling, confessions, artistic life.

Підписано до друку 20.11.2015 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Друк на різнографі. Обсяг 0,9 ум. друк. арк. 0,9 обл.-вид. арк.

Наклад 100 пр. Зам. 181. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк

(м. Луцьк, вул. Бойка, 1, тел. (0332) 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.

